
Gure arteko autozentsuraz

PAKO SUDUPE

Gure aurreko euskal idazleak irakurtzen, aztertzen eta besterengana helarazteko lantegian aritzen garenok irakurritakotik zenbat iritzi eta adierazpide baztertzen dugu? Hobe beharrez, interes handirik ez duelakoan, den-dena ez baitago hurrengo belaunaldiei iragaiterik, ala zer hori, dena delako hori bazterturik xedetzat hartu dugun autore hori, gure arteko historiara, irudi ho-bearekin igaroko delako ustean? Idazle baten hainbat artikuluri, hainbat jokabideri ez-ikusit eginda, irabazi ala galdu egiten du gure tradizioak: nolabaiteko traizioan dihardugu ala hildako idazleei zor zaien begirunea atxikitzen?

Gutxiz gehienetan autore baten antologoa, liburu-pres-tatzailea, liburu baten hitzaurregilea saiatzten da alde onak nabarmentzen eginahalean, eta ez hain onak inuditzen zaizkionak, estalian utz ditzake hainbat kalkulu tarteko; bestelako paradigma bakarretakoa gurean Ramon Saizarbitoria dugu Célineren *Gauaren muturrerainoko bidaiare*n hitzaurrean: idazle frantsesaren alde antipatikoak bistaratzen dizkigu gupidarik gabe, hark erakutsi zuen gupidagabezia beraz —«Célinen idazteko grina, literaturaren par-nasoa irabazteko desioa eta konfiantza, miresgarriak dira, eta bere miseria personalaren parekoak seguruena»,—, ha-ren antisemitismoa, batez ere, eta bide batez idazleez, ba-tez ere eleberrigileez, bere esperientziaren berri emana di-

---

► **Pako Sudupe** euskara irakaslea da eta Euskal Filologian lizentziaduna.

gu direla urte batzuk: «Nik dakidanez, diferentzialki narziso, berekoi, histeriko, bekaizti gehiago aurki daiteke gremio horretan biztanlego orokorrean baino».

Aurreko batean Ea herrian Lauaxetari buruzko mainguruaren kariatz, kazetari bat xaxaka genuela Beletxe eraikin berezian, titular indartsu baten xerka, itsas haizearen kresal usainak ekarri zion Xabier Mendiguren idazleari solas bihurria ahora: ea Pako, titular indartsu bat, esaterako: «Lauaxeta homosexuala zen» —hutsa zakiat nik Lauaxetaren biografiaz; orain urte gutxi batzuk, Andolin Eguzkitza zenak galdetu zidaan gauza bera Andima Ibina-gabeitiaz, Caracasko atzerrian zela Eako hondartzagaz amets zegien elantxobetarrak: homosexuala al zen?—.

Ez dakit Andima homosexuala zen. Familiaren arabera ilea zuriz tindatu zuelako zabaldu zen esames hori, baxter funtsik gabe, Francoren erregimenaren aurkako ezkutu lanak, Eusko Jaurlaritzaren mendeko espioitza-lanak behartu zuelako horretara. Dakidana da ez zela Ibinagabeitia Céline bezala antisemita, juduak eta israeldarrak miresten baitzituen gauza izan zirelako hildako hizkuntza berpizteko eta estatua sortzeko eta sendotzeko inguruko lurak bereganatuz: judu eta israeldarren aldera zuen miresmenak arabiarren alderako gaitzerizkoa ekarri ziola esango nuke, aurrerago frogatzen ahaleginduko naizenez; baina, Lauaxetaz ari ginen, eta ikertzaile eta liburu-presetatzaileok kolkoan gordetzen ditugunez, hobe beharrez, goretsitako idazlearen orban itxurakoak estali beharrez.

Zergatik argitaratu zuen Lauaxetak *Euzkadin* hain justu Célinek *Gauaren...* plazaratu zuen urte berean, 1932ko azaroan zuzen, «Mussolinigaz autuka»¹ izeneko irudimenezko elkarrizketa, hain justu Aitzolek astebete lehenago adierazia eta ohartarazia zuenean *Euzkadin* bertan, Mussolini bezalako buruzagiek, Maurrasek, Hitlerrek eta Stalinek zer-nolako gaitza zuten: estatua jainkotzearena, horrek zekartzan ondorio malapartatuekin.

Aitzolek:²

El nacionalismo extremista y perturbador de Mussolini, Hitler, Maurras y Stalin es conocido con el nombre de «estatolatria». No sabemos por qué el nacionalismo, la

aspiración nobilísima de un pueblo por su resurgimiento, ha venido a ser casi sinónima de culto exagerado al Estado. Nacionalismo, de suyo, se opone a «estatolatria».

Lauaxetak berriz, lehenbizi Unamunori egindako alegiazko elkarrizketa argitaratu zuen, beste nazioetan ere era horretako elkarrizketak boladan zeudela-eta, hain zuzen bilbotarra ren idazletasuna eta batez ere haren poeta izateko ezintasuna gutxiesteko, eta ondotik Mussolinirena, hura batez ere goratzeko:

Italiarren ixatia il-zorijan zan eta bixitza gurari batek, ludijan iraun nai elgor batek sortarazi eutson. Alderdi onek beste ixaterik eztauko. Neure ikurritza 1910gn. urtetik auxe: «guda-egin iragi-bidez». [...] Alde gustijetatik arerijuak urten yataz [...]. Orokerizaliak, sozialistek eta masoyak arrizkurik-arrisku erabillen. Neure agerkundaz gusti onek etsai bijurtu yatazan baña errijak arerijoen lanakaz sendotuten dira. Arerijorik eztaukon errija, erri galduba.

Mussoliniren itzak barrenean sartuten yataz. Geure aberri onetzazkuak dira. Erara yatorkoz.

Aitzolek:

La idea fundamental de Mussolini es ésta: «La nación es la síntesis de todas las energías morales y materiales de la raza. El Estado es la expresión de la nación. Todo en el Estado; nada contra el Estado; nada fuera del Estado».

Astebete beranduago, egunkari berean, Lauaxetak:

Gaur gastedi osuak Italia baño buruban eta bijotzean eztauko. Antziñako Imperium, ludiko buru ixatiak jo gauz. Erromatarren semiak garala ikasi dogun ezkerero, areik egin ebezan lan aintzagarriak barriz ludijan barreyatu gura doguz [...]. —¿Baña Imperium gogai orreik guda diadarrak dira, bakiaren aurkako zarateak? Duceren ezpanetan barre-irri ankerra agertzen da. Eskuba luzetuten dau ta ikabilla biribildu-ostian erantzuten daust: —Gastedi argi ta sendua euki gura badozu, euren begi-aurretik ezegixu guda baten itxala kendu. Urbil gudea eztakustenak galduta dagoz [...]. Turuta-otsak eragin dautse gastiai. Millaka dagoz. Arkondara baltzak eta galtsu-txortakaz Duceren aurretik igaroten dira. Eskubak jasoten dabez.

Italia odol beroz barriztuta datorrela iruditu yat. Eta neure aberri onetan Mussolinik sendotu daun gastedi baten antzekua piztu nairik, eskuba jasoten dot. ¡«Rasci di combattimento», «revolte ideale»! ¡Gixon ori Euzkadin sortu ba-zan!

Aitzolek lehenxeago:

Las ideas ateas y agnósticas impresas por Mussolini al nacionalismo fascista aparecen en [...]. «Yo aseguro que la tradición latina e imperial de Roma está hoy simbolizada en el catolicismo», mientras consideraba al cristianismo como medio o función del Estado, al manifestar que: «Nuestro pueblo no sólo ha avanzado con el fascismo hasta el mismo Dios por deificación de Italia, sino que también ha valorado de nuevo en su verdadera estimación su religión verdadera revelada, el catolicismo...». La elocuencia de estos testimonios, en los que aparece el sentimiento pagano de la divinización del Estado, el cual hace llegar al ciudadano italiano hasta Dios y pretende dar un nuevo valor a la religión católica, nos revela de demostrar la desviación sufrida por el nacionalismo fascista [...]. Mas hay otro motivo para nosotros poderosísimo que nos obliga a censurar el fascismo. Y es el asimismo brutal que ejerce actualmente en el Tirol alemán para descartarlo y aniquilarlo. [...] Tal interés encierra el proceso asimilista que gradualmente va llevando a la práctica el fascismo en el Tirol, que bien merece estudie-mos este otro tipo de nacionalismo «exagerado».

Lauaxeta berriz jaisten da elkarrizketa lekutik, hots, Capitoliumetik, eta hitz hauekin bururatzen du diktadoreari egindako alegiazko autua:

¡Eta Mussoliniren abotsa entzuten dot! Irrasoyak be, itzaldi gurenak belarriratu daustez. Ludijak dardar-dagi gixon orren itzak entzun ostian. ¡Italia aurrera dua! Etsai edo arerijuak daukoz ta [!]udiko aintzindari ixango da. Gaztedi sendua, euki gura badozu, begi-aurrian guda bat jarri egijozu. Gari ta burni-itzak Mussoliniren itzak. ¡Entzun gura neukez entzun geure aberri onetan!

Inork ez al zion erantzun? Mussoliniz edo faxismoaz besterik idatzi zuen mungiarrek?

Azalpen politikoaren bila, 1932ko udazkenean jeltza-leak, oro har, berantetsirik bide zeuden autonomi estatutua geldirik zegoelako ez aurrera ez atzera. Urte horretako uda baino lehen, bospasei artikulua idatzi zituen Lauaxetak *Euzkadin* autonomi-estatutua aldeztarren. Bilboko Euzko Gaztedian ba al zegoen Mussoliniren alderako joerarik? Eta alderdian bertan?

Azalpen poetikora etorriz, ordurako Lauaxeta olerkari famatua zen, *Maitale kutunarekin* Errenteriako Eusko Oler-ti Egunean garaileen haritz-adar zilarreztatua jaso, *Bide Barrijak* liburua argitara emana, Orixerekin klasikoa zer zenaz eztabaida izana, Aitzolek ere olerkari gisa, euskal olerkari erotiko gisa goratua; eta halaber adierazia zuen poesiaren bere definizioa:

La poesía es un género de literatura que basa su mérito en cierto misterio muy grato, que nos traslada a un mundo de realidades irreales que inyectan salud moral al despertar.³

Arrats beranen hitzaurrean zioen:

Ludi onen bestaldez loratzen diran landaraen usañak goxalde bakotzak dakarkidaz. ¡Auxe da neure sakona! Bestiak entzuten eztaben egal-otsa neure gelara jatort eta barneko zugatz onettatik txorijak aldatu ziranarren, abar dardarea ezta amattu.

Olerkari sinbolista, bere sakon horretan, Mussolinik gazte italiarrei itsatsiriko idealismoak, gauza guztien gai-netik Italian erein bide zuen abertzaletasunak hainbestearaino kolpatu zuen, ezen gerra-arriskua bera eta beste hainbat herri zapaltzeko peril larria ahaztera ekarri zuen?

Nolanahi ere den, Mussolini miresteaz gain harengandik laguntza jaso eta jasotzekoa zutenak matxinatu ziren Espainiako gobernu legezkoaren aurka, eta haiexek fusilatu zuten mungiarra, hots, italiar *ducea* gisa honetan gurtzen zutenek:

Llega Mussolini. Mussolini salva a Italia. Destruye primero la revolución. Aniquila al socialismo [Estatu faxista babesteko sortu zuen auzitegi bereziak, 1927tik 1943ra, 4.700 aurkari politiko zigortu zituen: ia egunean bat].

Pulveriza el liberalismo. Expulsa de Italia a todas las sectas anticatólicas. Purifica la nación de toda la gangrena comunista y atea. [...] Y medita un tratado. Lo articula. Y rápidamente se firma un Convenio, que es todo un Tratado entre la Santa Sede y el Reino de Italia [...]. Dios le concede el cerebro más equilibrado del mundo. Es el maestro de los tratadistas de derecho. El almirante de todas las escuadras. El guía, el pensamiento político de todas las naciones. Y orienta el espíritu de todos los Gobiernos. Es la fuerza y el derecho. Es el brazo y es la cabeza. Es la vida y es el ejemplo. Y es que Mussolini mira a Dios antes de fijarse en los hombres. España puede aprender mucho de este ejemplo de Mussolini.⁴

Lauaxeta fusilatu eta handik pare bat hilabetera argitaratua Nafarroako *Diario de Navarran*, Raimundo Garcia Garcilaso zuzendariak edo bere gogaide hurbilekoren batek idatzia.

Ramon Saizarbitoriak:

Zer axola zaigu bestalde Samuel Becketek Bigarren Gerla Handian Parisen zegoelarik, bere jaioterriaren neutraltasunaz profitatu beharrean, frantses gehienek ez bezala erresistentzian parte hartu bazuen faxismoaren aurka. Zer eransten dio horrek, eta horrek bezala bere zintzotasuna frogatzen duten beste zehaztasun aunitzek, *Godoten begira*, *Malone hilurran*, edo *Aipagaitzari*, laranja bat mahain gainean bezain borobilak eta argiak baldin badira?

Bestela esanik, ez diogu ezer kendu nahi izan Lauaxetaren poesia, obra eta pertsonari, eta ez diogu kendu, gure iritzian. Argitasun gehiagoren aiduru gelditzen gara, eta anartean zilegi bekit azalpen poetikora makurtzea, hots, politikari poesiaren arauak aplikatzeak eragindako hutsegitez atxikitzea nire memoria literarioan.⁵

Bestetara jo gabe, geuk geure baitarik orain zuzenean: zer eransten edo kentzen dio Andima Ibinagabeitiaren obrari eta pertsonari juduen alderako miresmenak arabiarren alderako gaitzerizkora lerrarazi bazuen?

Lo cierto es que quedamos altamente sorprendidos con la aparición en Caracas de los Cancilleres del Líbano, Siria e Iraq para mendigar el apoyo del Gobierno de Venezuela a

la campaña bélica que los países árabes están llevando a cabo contra Israel bajo la égida de Nasser, tomando ahora por excusa el aprovechamiento que piensa hacer ese progresista país de sus aguas territoriales [...]. Por lo visto no deben de estar muy seguros los árabes de la justicia de su causa, cuando con tanta insistencia buscan el apoyo de las cancillerías extranjeras. Las causas justas se mantienen por sí mismas sin mendigar de puerta en puerta.⁶

Gogora Israel egun baino larriago ibili zela 50eko eta 60ko hamarkadetan, bera ahulagoa eta batez ere inguruko herrialde arabiarrak, Nasser buruzagi zuen Egipto buru zela, askoz indartsuagoak zirelako gaur egun diren baino, eta Israel laguntzen zuen eta duen AEBetako gobernuak ez ezik SESBekoa ere hor zegoelako arabiarrei laguntzeko prest.

También es verdad, históricamente comprobada, la conatural hidrofobia de los árabes. Louis Bertrand en su preciosa «Histoire d'Espagne», dice que es difícil suponer que los árabes pudieran haber sido los que implantaron el riego en las huertas valencianas y murcianas así como en los vergeles de Granada y de Sevilla. Se inclina más bien a creer que fueron los propios mozárabes y judíos, gente autóctona sometida por los árabes. Así pensamos también nosotros, pues en todo lugar donde los agarenos posaron su planta se agostó la hierba. Prueba de ello es el estado deplorable en que quedó la Tierra Santa «que manaba leche y miel», según la Biblia, desde que subrepticamente la ocuparon las hordas árabes [...].

Ez dakit ziurtasunez ur kontu horretan hizpidean dagoen ala ez —famatuak dira Babiloniako lorategi dilindariak eta guregandik hurbilago Al-Andalusko lore eta ur baratzek—, baina bistan dago gaia ez duela inpartzialtasunaz jorratzen, arabiarrak horda basati eta salbaitzat dauzka, eta aurrerapen onuragarriak ekartzeko ezgaitzat. *Agarino* hitza ere gaiztoz erabilia dagoela esango nuke: ismaeldar edo arabiarrei Abrahamen mirabe edo esklabo Agarren ondorengoak direla esatea, hots, esklabokumeak.

Ondoren bere ideia nagusi bat: herrien eskubideek ez dutela preskribatzen.

La derrota del Sinaí (1956) no le deja descansar a Nasser y quiere sacarse la espina clavada en su corazón sea como sea, aún provocando una guerra injusta contra Israel en torno de las aguas. Olvidan los árabes que las Patrias y las Naciones NO PRESCRIBEN. Les bastaría recordar que después de más de ochocientos años de ocupación fueron arrojados de la Península Ibérica (España y Portugal) y también de algunos otros países. Israel pues, está en su pleno derecho para hacer en la tierra que históricamente le pertenece y que con todo derecho también ha reconquistado, en parte, lo que más le convenga.

Estatua finkatu eta sendotzeko lur gehiago bereganatzea oniritzen zion, hiru mila urte lehenagoko mugetara heltzea, hots, gure Jainkoak emandako lurrak berreskuratzeko zuzena.

Bestalde, Nazio Batuen Erakundean eta nazioarteko potentzietan ez du federik:

Y que no vuelvan a meterse en el asunto ni la UNO ni tampoco las famosas grandes potencias para apoyar nuevamente a Nasser y demás fautores de guerra en detrimento de Israel.

Jakingo zuen AEBetako gobernuak zer-nolako sostengua ematen zion Israeli orduan ere, eta zalantza barik onetsiko zuen. Hasieran aipatu dugunarekin amaitzen du artikulua: «El que esto escribe no es, ni remotamente, judío, pero es un admirador del pueblo de Israel».

Israelen alde eta arabiarren aurka zegoen, funtsean, arrazoi historiko preskribaezinen ondorioz, eta Israelek egin zuenaz mira eginik. Bere garaian jeltzale eta euskaltzale asko ere Israelen alde egon ziren eta daude oraino ere beren erara. Hala ere, ez dut uste arabiarren aurkako herra horretan asko bat etorriko zitzaiokeenik. Zer bilakaera izango ote zuen? Bidea ematen digu, bestalde, eskubide preskribaezinez gogoeta egiteko: ba da horrelakorik ala herritarren borondatea da preskribaezina, nahiz eta herritarren joan-etorriak ez izan nazioen mendeko baizik estatuen eskumen?

Bestera etorritz, Andima Ibinagabetiaren obra literario-rako bi garai eta leku garrantzizko hain segur Loiolako san-

tutegiko Euskal Akademiaren garaia —1921etik 1926ra— eta gerren ondoko Parisko zortzi urteak —1947tik 1954ra— izan ziren. Hainbat zertzelada eta gorabehera jasoak eta azalduak ditugu han eta hemen, baina ez denak.

Azaldua dudan bezala,⁷ honela idatzi zuen Parisko *Euzko-Deyan*, 1952-11-01ean:

Hauxe esan dot: Aberri barruan, TASUN eta KERI guztiak izaten dirala: Edertasunak eta Arinkeriak; Maitasunak eta Maitakeriak. Orra gauza bi berdingiak. Esku garbiz bizi diranak eta lapurreta maite dabenak. Beti gogo garbiz dabilzanak eta noizik bein ezpada be lizunkerira joten dabenak. (...) Orain arte, euskera alde zerbait egin nai izan dogunok TASUNATZAZ bakarrik jokatu gara, KERI alde ori aldebat utzita. Eztot esango okerreko bidetik ibili gara, ez orixe, baña giztalde askori opor egin dautsogula, ori bai. Beraz, KERI talde orreik be euzkeraz alikatu bear dirala deritxot. [...] Eta orain yatork gogorrena: Eta idazti lizunak (pornografia) eurak be euzkeraz egingo ba'lira? Zer? Ikaratu? [...] Ziur naz, gai orreik euzkeraz erabiliko ba lira, millaka ta millakari sartu-aziko geunskioela euzkerea. Bide okerra dala euzkera alde jokatzeko? Eretxia eskatu dozue ta orra etexi bat.

Gure artean hautsak harrotu zituen, 1952an; bospasei artikulu idazteko akuilu gertatu zen. Ceferino Xemein *Abandotarra*, Chabagno eta Piarres Lafitte gogor aurka: euskara eta eusko ekandu onak jagotearen alde hura, eta Piarres Lafitte Aita Xabañok sustaturik:

Zikinkeria dariogula izkiriatur, ba omen ginuke arrakasta biziki gehiago, eta eskuarazko liburua bichkotcha bezala sal omen litake... Holakorik gogoratzea bada zerbait, aiphatzea ez da gutiago: mozkor batek, ez dakienean zer mintzo den, athera ditzazke gisa hortako arrazoin ahulak; harrituak gaude nola odol hotzean norbaitek izkiria-tu ahal dituen eta agerkari batek argirat eman.

Alde berriz, Andima Ibinagabeitiaz gain, Jon Mirande eta Nemesio Etxaniz, bakoitza oso bere erara. Andima Ibinagabeitiak:

Zertako ez dugu aitortuko euskaldun fededunetz gainera ba direla bertze batzu ain fededun ez direnak? Zergatik

ez ditugu argituko oroen aburuak auzi huni buruz? Ez
dugu izan nahi bereak azal eta bertzenak itotzen dituten
gizon ertsiak.

Ordurako idatziak zituen bere olerkietarik hainbat
Jon Mirandek, besteak beste, *Oianone*:

Gauko oihanetan lasterrka
Zure gainean zaldizka,
Behorr zalhu eta bizkorr,
Gau-bidetan gaindi, mozkorr
Banaramazu lasterrka.

Ezpain likhits, esku lizun,
Atseginaren jakintsun
Bulharretik belhaunera
Haragi biok ikhara,
Jauzten zaitut, neska lizun!

[...]

Neskatilak erraiten dau
eskerr onetan othoitz haur,
Dantzularik Ilhargiak:

«Gora izan hadi, Suge,
Hi haizenik ene Rege,
Hi haizenik ene Jainko
Gau huntan eta bethiko,
Urrhe-buztaneko Suge!...»

Salbatore Mitxelenak *Susaak*:

Ekin diote eztiki,
mingain eta esku,
usainka ta igurtzika,
millizka ta musu,
titi ta ipur-masaillak
jan bearrez, itxu...
ta biak narru-gorri
or ari dituzu.
T'Erio gozoenak
biak lotu ditu
besarka illezkorrean
Zeruaren Zeru!

Nemesio Etxanizek berriz *Griñen loa*:

Su-mendi-aoa
irakiten eukanan.
Salda berotan burni arrotua,
aguro goritu niñan.
Ta ire poza ler zanean
urruma-artean: «Biok bat!»
intziri egin idanan.
Gau aretan, ni gaiñeko ekaitz:
i, azpiko lur-ikara.
Noizbait nekeak atertu ziñan
gure poz-enara.
[...]
Bizi guzian baiño geiago
ikasi giñanan,
Jaunari esker onak ematen
gau pozgarri artan.

Sekularizazio bidean, modernismo-zantzu goiztiarrak euskal literaturan. Eta hainbat autoreren arteko harreman pertsonalak: Salvatore Mitxelena eta Nemesio Etxaniz Donostian ezin etsirik bezala: Mitxelenak erdi-bidali edo/eta alde egingo du 1954an misio-lanetara Euskal Herriaren agoniatik kanpora; Francopeko eremutik erbestera: Nemesio Etxanizek Jon Miranderi eta Andima Ibinagabeitiari adieraziko die Parisen gustura izango litzatekeela euskalgintzan euren ondoan; baina, haiek ez diote aurrerapenik emango, eta Donostian etsi beharrean izango da. Andima Ibinagabeitia Jon Miranderekin, Peillen anaiekin, Federiko Krutwigekin tarteka, eta beste banaka batzuekin elkartuko da Parisen, gehienetan beren etxean, Loiolako euskal akademiaren bertsio modernoagoa eraiki nahian bezala, noizean behin bekatuak egingo dituela Paris gogor bezain erakargarrian:

Lengo batean, apari eder baten ondoren, Rue Ponthieu'n, gure etxetik urbilean dago, zoragarriko *gabats* [sic] (puta antziñako euskeraz) arkitu nuen eta zazpigarren zerua ere ikus-erazi zidan. Txukuna, apaiña eta espiritualua zan...⁸

Hala aitortzen zion Jon Miranderi gutunetan; Nemesio Etxanizi berriz, zuen fedearen kriseilua olio beharretan zela aitortzen zion bezala.

Artean urrunxko ginen Ramon Saizarbitoriak, gagozkion hitzurrean agertzen zuen gogo-girotik:

Gaur egun argiago dakusat idazlearen obra eta biografia disoziatu beharra. Justizia hori denborak berak egiten baitu. Era berean, ordea, eta dena esateko, ofizioak konpromezua eskatzen zueneko nostalgiak ezin abandonatu banau ere.

Ez zaigu damutzen ildo horretan barrena abiatua, egia esateko, kostatu bazaigu ere.¶

1. Ikus: *Esteban Urkiaga. Azalpenak eta beste 1932*, Prest.: Agurtzane Mallona, Klasikoak 48, Donostia, 1991: 180-184 or.
2. *Idazlan guztiak. 5. Liburukia*, Donostia, Erein, 1987, «De luchador socialista a líder nacionalista» eta «El Tírol, bajo el super-nacionalismo fascista»: 377-381 or.
3. Kortazar, Jon: *Euskal Literatura XX. mendean*, Zaragoza, Prames, 2000: 94-102 or.
4. Lapesquera, Ramón: *Sí me avergoncé de Diario de Navarra*, Iruña, Pamiela, 2003: 147-148 or.
5. Eskertzen diot Pruden Gartzinari artikulu honetaz bidali didan gutun pertsonala. Besteak beste, honako azalpenak ematen dizkit: «zintzotasun intelektual minimo bat daukan edozeinentzat zure aurkikunde eta komentarioak munduko gauzarik naturalena dira, eta adierazten diguten gauza bakarra da 1930etako abertzaleen eboluzio politiko-intelektuala guztiz bat datorrela Europan segitu zenarekin, puntu bat bereziki azpimarratuz: abertzaleek demokrazia kristaura jo zuten argi eta garbi (Aitzolek, Lauaxetak, Lafittek...), eskumatar izateari utzi gabe (jakina!); aldiz, espainolistak eta frantses-zaleak, argi eta garbi faxismoarekin lerratu ziren (hori ere esan beharko da, ezta?)».
6. Caracasko *Correo del Pueblo* egunkarian argitaratu zuen. Datarik ez dut, baina gaiagatik 1964. urte hasierakoa izan behar du.
7. Sudupe, Pako: «Olerki erotikoak eta hauen ingurunea (1)», *Egan*, 1992: 39-77 or.
8. Markos Forkada azkoitiarrari, Parisen 1954ko urtarrilaren 29an. Handik hilabetetsura hartuko zuen itsasontzia Guatemalara joateko.